

Vebsayt: <https://involta.uz/>

BERUNIY HAQIDA SHARQ QO'LYOZMA KITOBLARIDAGI MA'LUMOTLAR

Himmatov Azamat Abdi o'g'li

Samarqand davlat universiteti Tarix fakulteti II-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abu Rayxon Beruniy haqida sharq qo'lyozmalarida keltirilgan ma'lumotlar tahlil qilingan. Muallif tomonidan qisqacha xulosalar berilgan. Beruniy haqidagi ma'lumotlardan qanday foydalanish to'g'risida yo'nalishlar berilgan. Abu Rayhon Beruniy haqida ma'lumotlar bergan shaxslar va asarlarga alohida to'xtanilgan.

Kalit so'zlar: “Maqolidu ilmil hay”, riyoziyot, “Qonuni Ma'sudiy”, “Kitobus saydala fit tib”, «Mo'jamul udabo», Tatimmaiyy suvonul hikma”, Bayhaqiy

Kirish. O'zbek xalqi o'zining qadimiy va nihoyatda boy madaniyatiga egadir. Biz bu madaniyat yodgorliklarini zo'r ishtiyoq bilan o'rganamiz va ommalashtiramiz. hammaga ma'lumki, madaniyat tarixini, xususan fan tarixini o'rganishda buyuk olimlarning hayotlari va ilmiy faoliyatlarini o'rganish juda muhim o'rin tutadi. O'zbekiston Davlat arxivida saqlanib kelayotgan o'zbek, arab, fors tilidagi qo'lyozma ham bosma kitoblardan Beruniyga va uning asarlariga taalluqli bo'lgan ma'lumotlar to'plangan.

Birinchi qism — Beruniyning tarjimai holidan iborat bo'lib, shu kungacha adabiyotda ma'lum bo'lmagan birqancha ma'lumotlar berildi (masalan, uning ustozlari, shogirdlari va 100 ga yaqin zamondoshlarining ismlari va boshqalar).

Ikkinchi qism — o'zbek, arab, fors tillaridagi qo'lyozma va bosma kitoblarda uchragan, umuman, Beruniyga oid ma'lumotlarni xulosa qilishga bag'ishlandi.

Uchinchi qism — faqat olimning asarlariga bag'ishlandi. Bunda Beruniyning 154 asarini o'z ichiga oluchi 3 xil ko'rsatkich berildi. Shu 154 asardan 20-tasining nomi yangidan topildi.

Adabiyotlar tahlili va manbalar

Beruniy asarlarida astronomiya va astronomik kalendar tuzish, mamlakatlarning geografik tuzilishi va sharq xalqlarining umumiy tarixiy masalalariga, ayniqsa matematika fanlariga ko'p o'rin beriladi. Beruniy bu asarlaridan birqanchasini zamondosh olimlarning va do'stlarining iltimosiga ko'ra yozganligini va yozilish sabablarini o'zida ko'rsatadi. Hozirgacha saqlanib qolgan va mundarija jihatidan boy bo'lgan asarlari uning nimalar bilan shug'ullanganligini ko'rsatadi. U diniy va e'tiqodiy asarlar yozmadi. Beruniy asarlarida materialning boyligi va ilmiy terminlarni ishlatishda bo'lgan puxtaligi fan tarixida ayrim ma'nodadir. Beruniy o'z asarlarining deyarli hammasini arab tilida, ba'zisini fors tilida yozganligi yoki keyin o'zi tarjima qilganligi ma'lum. Arab tilida yozilishiga sabab o'sha zamondagi ma'lum sharoitning talabi edi. Bu olim sankskrit, ibroniy va suriya tillarini ham bilar edi.

Beruniy asarlarining oz tarqalishiga sabab ularning qiyin uslub va til bilan yozilganligida deb hisoblanadi. O'rta asr sharq olimlari orasida bu kitoblar o'ziga lozim darajani olib kelgan bo'lsa ham, XII-asrgacha Beruniy asarlari yevropaliklarga ma'lum emas edi. XII asrdagina Ispaniyada Beruniy asarlaridan astronomiya faniga oid qismlari yahudiy tiliga tarjima etildi va shu munosabat bilan Yevropaga tarqala boshladi.

Beruniy hindlarning ko'p ilm va fanlarini o'z ichiga olgan "Botingil" degan kitobni arab tiliga tarjima qilgan. Matematika va astronomiyaga doir klassik asarlarni

sanskrit tiliga tarjima qildi. Hindlar Beruniyning bu tarjimalari nihoyat to'g'ri va yaxshi chiqqanligiga hayron qolgan edilar.

Beruniy ko'p asarlar yaratgan. U kitob yozishda zo'r mahoratga ega edi. Beruniyning ilgari surgan g'oyalari juda qimmatli bo'lib, asarlari XIX-XX asrlarda bir qancha xalqlarning tiliga tarjima qilingan. Beruniy ilmiy kitoblar oz bo'lgan bir vaqtda ulug' taftishlar bilan buyuk kitoblar yozdi: "Dustur" (dustur-qoida), «Al jamohir fi ma'rifatil javohir» va «qitobus saydala fit tib» kabi kitoblari Beruniyning oxirgi asarlaridan bo'lib hisoblanadi.

Sharqda fan tarixida birinchi marta Yer va barcha planetalar quyosh atrofida aylanadi» degan fikrni maydonga tashlagan ulug' olim Beruniy quyidagilarni yozgan edi. «Qadimgi astronomlar Yerning quyosh atrofida harakatlanuchi qonunini rad qilmoqchi bo'ldilar. Men shu mavzuda "Maqolidu ilmil hay" (astronomiya ilmining kaliti) degan maxsus kitobimni yozdim va o'z kashfiyotimni isbot qilish uchun dalillar keltirdim"¹. Beruniyning bu nazariyasi olimlar va ruhoniylar o'rtasida katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi. Bu fikr sharq olimlariga yoqmas edi. Ular din arboblari bilan birgalikda Beruniyni kufur bilan aybladilar. XVI—XVII asrlarda yashagan mashhur olimlardan Kopernik (1473—1543), Galiley (1564—1642) va Kepler (1571—1630) lar Beruniyning bu fikrini uzilkesil isbot qildilar. Beruniy asarlarining ko'pchiligi astronomiya haqida yozilgan bo'lib, bular - "Zijul Ma'sudiy", "qonun-ul Ma'sudiy fil hay't va nujum" (hay'at va nujum haqida sulton Ma'sudga bag'ishlangan qonun). "At tafhim li avoili sinoat it tanjim" (Nujum ilmining boshlang'ichlari tushuntirish), "Maqolidu ilmil hay'a" va «Rasadu Abu Rayhon» (Abu Rayhon rasadi) nomlarida tarqalgan maxsus va nodir asarlardir. Astronomiya ilmidagi tekshirishlarini mukammallashtirish, osmon hodisalarini yana ham chuqur o'rganish va bilish tilagida G'azna, Balx, qobul va Jo'zjonda observatoriyalar vujudga keltirdi va har birida birqancha vaqt tadqiqot olib bordi. Bu tekshirishlar natijasidagi xulosalarini "Rasadu Abu Rayhon" kitobida bayon qildi.

"Qonuni Ma'sudiy" ("Al -qonun Al -Ma'sudiy fil hay'a van nujum " - Astronomiya fanida Ma'sud ismiga yozilgan qonun") nomli yirik jo'g'rofiy

kartografik asar hisoblanib, uni muallif umrining so'nggi yillarida yozgan1 . Tadqiqotchilarning fikricha, asarning qo'lyozma nusxalari 10 taga yaqin. Asar jami 12 maqoladan iborat va har bir maqola bir necha bobga bo'lingan. Beshinchi maqolaning 9- 10- boblari jo'g'rofiya fani uchun juda muhimdir. Bu boblarda dengiz va quruqliklar chegaralanib, yetti iqlim taqsimoti hamda 603 joyning jo'g'rofiy koordinatalari berilgan. Shularga asoslanib, dunyoning geografik xaritasi tuzilsa, Beruniyning yer yuzini qanday tasavur qilgani ayon bo'lar edi, biroq uzunlik belgilari va boshlang'ich meridian ma'lum bo'lmaganligidan bunday xarita tuzish mushkuldir.

Abu Rayhon Beruniy deyarli hayotining ko'pchilik qismini riyoziyot fanlariga oid ijodiy ishlarga sarf qilar ekan, bu sohada ham ko'p asarlar yaratdi. Ko'p ilmiy kashfiyot va ixtirolar qildi. Bundan to'qqiz asr ilgari Yerning harakatlanishini sezgan va shu haqda fikrlar yuritgan olimning albatta ko'p kashfiyotlari bo'lishi tabiiy holdir. Beruniy yorug'liq va tovush harakatini birbiriga solishtirish yo'li bilan ularning tezligini belgilash yo'lini topdi. Ilgarigi o'tgan donishmand olimlar kitobida bo'lmagan Yer shari haqidagi nazariyalarni, astronomiya qonunlaridan birinchi darajali sinusni topish yo'lini va Yer geomorfologiyasi haqidagi fikrlarni tarqatdi Ayniqsa yer osti suvlari haqidagi ma'lumotlari juda qiziqarlidir. Hidrostatistika sohasidagi kashfiyotlari o'z davrida katta shuhratga sabab bo'ldi. Beruniyning topgan qonunlaridan Sharq astronomlari, jumladan Ulug'bek, G'iyosiddin Jamshid va Birjandiylar foydalanganlari kabi, geograflardan, Abulfido ham ko'p foydalangan va katta tajribalar orttirib, shuhrat va g'alabalarga erishdi. Beruniy asarlaridan Sharqdagina emas, balki g'arbda ham ko'p olimlar foydalandilar.

Beruniy matematika fanlari mutaxassisi bo'lgani holda, tibbiyotda ham o'tkir fikr egasi edi. Garchi tibbiyotda maxsus malumoti bo'lmasa ham ilgari o'tgan mashhur donishmand tabiblarning hayoti va asarlari bilan yaqindan tanish edi. Jumladan Isxoq Isroiliy (932), Abu Bakir Roziy (925) va Ali ibn Abbos (996) kabi tibbiyot olimlarining asarlaridan foydalanib, "Kitobus saydala fit tib" asarini yozdi.

Abu Rayhon o'z zamoni adabiy tilini yaxshi bilgan olim edi. U matematika va falsafada lozim bo'lgan tillardan sanskrit, suriya, ibroniy tillarini bilgani singari o'z

ona tilidan tashqari arab ham fors tillarida ham mahorati ziyoda edi. Ilmiy asarlardan foydalanishga iste'dodli edi. Beruniyning yana bir jo'g'rofiy - kartografik - "At tafhim li avoili sinoat it tanjim" dan ma'lumki, - "At- tafhim" nomli kitobi 1030-yilda ikki: arab va fors tillarida yozilgan asarlaridan hisoblanadi. Ushbu kitobga dunyo xaritasi ham ilova qilingan va u kitobning barcha nusxalarida mavjud.

Beruniy adabiyot kishisi bo'lmagani holda bu sohada ham o'zining qobiliyati borligini bildirdi. Bir muncha arabcha she'rlar yozdi. Adabiy asarlari jumlasidan har xil qissalar va arab shoirlarining devonlariga sharhlar yozish bilan, o'zining «Muxtorul ash'or» (tanlangan she'rlar) to'plamini yaratdi. Yoqut hamaviy «Mo'jamul udabo» nomli kitobida Beruniyning bir qancha she'rlaridan namunalar ko'rsatib, uning adabiy faoliyati haqida ancha ma'lumotlar keltiradi. Arab klassiklaridan mashhur shoir Abu Tammom va Abu Nuvosning devonlariga yozgan sharhlari Beruniyning bu sohada ham qalami o'tkir ekanligini isbot etadi. «Al jamohir fi ma'rifatil javohir» asaridagi Qadimgi shoirlarning she'rlaridan lug'at masalalari ustida keltirgan misollari ham uning adabiyot sohasidagi yuksak darajasini ko'rsatadi.

Beruniy o'z zamonidagi oqimlarning borishini va xalqning tarixiy an'alarini ko'zdan kechirar ekan, bu sohada ham chetda qolmadi. Uning Sulton Mahmudning Xorazmni bosib olishi, Ma'munning o'ldirilishi va xalqning boshiga tushgan falokatlarini o'z ichiga olgan asari ma'lumdir. Tarixshunos Bayhaqiy Beruniy kitoblaridan ko'p foydalanganligi haqida quyidagilarni yozadi. "Bu tarixni yoza boshlaganimda ko'rganlarim yoki ishonchli kishilardan eshitgan ma'lumotlarim asosida bo'lishiga katta e'tibor bergan edim. Shu munosabat bilan uzoq vaqt qidirishim natijasida bundan bir qancha muddat ilgari Abu Rayhon Beruniy xati bilan yozilgan bir kitob qo'limga tushdi. Misli yo'q ulug' olim tomonidan yozilgan bu kitobda hech bir ortiqcha so'z yo'q edi. Bu uzun ma'lumotni o'sha kitobdan olib yozdim". Bayhaqiy aytgan bu kitob Beruniyning «Al musomar tau fi axbori Xorazm ("Mashohiri Xorazm") (Xorazm xabarlarini to'g'risida afsonalar) asari edi. Bundan boshqa – "Kitobi tarixi ayyomis sulton Mahmud va axboru abihi" "Tarixu Abi

Rayhon”, “Tanqix ut tavorix” (tarixlarni keraksiz so’zlardan tozalash) degan asarlari bordir.

Shu tarixlarning mazmunidan Abu Rayhonning bu sohada ham qanchalik xizmat qilganligini aniqlab bo’ladi. Sharqning faylasuf va donishmandlariga xos bo’lgan xususiyatlar jumlasidan biri tarbiyaviy g’oyaga asoslangan falsafiy va to’la ma’noni ichiga olgan hikmatli she’rlarni; hofiz, Xayyom va Xaqoniylarda ko’rganimiz kabi, Abu Rayhon asarlarida ham aql va tadbir, odob va axloq, yaxshilik va yomonlik odatlari haqida birqancha hikmatli so’zlar borligi “Tatimmaiy suvonul hikma”da Bayhaqiy tomonidan naql qilinadi.

Xulosa

Beruniy fikricha, ba’zi insonlar bu dunyodagi hayotida odamlarga ko’p yaxshiliklar qilgani tufayli, o’lganlaridan keyin ularning ruhlari ham yaxshilik qilishni davom ettirgani uchun, odamlar ularning ruhlariga hurmat va ta’zim bildirib, ularning haykallarini yasab, chiroyli maydonlarga qo’yganlar. Buyuk allomamizning bu fikrida, barcha insonlarni ilm olishga va yaxshilik qilishga unadayotgani bejiz emasdir. Zero ilmi va yaxshilik qilgan odam qulidan nopok, nojo’ya ish kelmas, bundan tashqari bunday aql zakovatli, saxovatli insonlar bu dunyoni tark etganlaridan keyin ham ularning nomlari albatta xalqning yodida qolur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. А.Носиров, Беруний – ўрта асрнинг буюк олими (Беруний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами), Тошкент, Фан, 1950, 120 б. 70
2. Муслима Неъматова, Буюк аллома//Маърифат, 14.10.1998, 3 б 71
3. Абу Райҳон Беруний, Танланган асарлар, 5-жилд, Тошкент, Фан, 1976, 10-б.
4. Зокиржон Саидбобоев, Абу Райҳон Беруний картографик мероси//Мозийдан садо, 2003, №1, 36-40 б 72
5. А.Ирисов, Беруний “Ҳиндистон”и, Туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўпландан, Тошкент, Фан, 1973